

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים ואחד | עורך: אייל מירון | מכון מגלי"ם - עיר דוד ירושלים | אלול תש"ף | 15

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל
לאור האפיגרפיה

מגילי"ם
ער דוד-ירושלים הקדומה

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים ואחד | עורך: אייל מירון

יט אלול תש"ף | 8.9.20

תוכן העניינים

ברכות

9 ..... אהרן הורביץ, ישראל חסון, שאול גולדשטיין

דבר העורך

13 ..... אייל מירון

יאיר זקוביץ

17 ..... ספר בראשית בנבואות אחרית הימים לירושלים

פיליפ ווקוסבוביץ | אורטל כלף

31 ..... רפאיהו, בין ירושלים לבבל

ארי לוי

39 ..... מסחר בעיר התחתונה של ירושלים בשלהי ימי הבית שני

רוני רייך

55 ..... תעלומת הריצוף הנעלם: הרחוב המדורג בעיר דוד וגורל אבניו

יובל ברוך | רוני רייך

63 ..... התיאורים האומנותיים של מנורת המקדש: העדויות הארכיאולוגיות מירושלים

Greetings

Ahron Horovitz, Yisrael Hasson, Shaul Goldstein 7*

Editor's Introduction

Eyal Meiron 13*

Martin Goodman

Herod's Temple and the Roman Revolution 17*

Filip Vukosavović | Ortal Chalaf

Raphayahu, Between Jerusalem and Babylon 33*

Ronny Reich

The Mystery of the Disappearing Pavement..... 43*

מסחר בעיר התחתונה של ירושלים בשלהי ימי הבית שני (התקופה הרומית הקדומה)

ארי לוי

רשות העתיקות

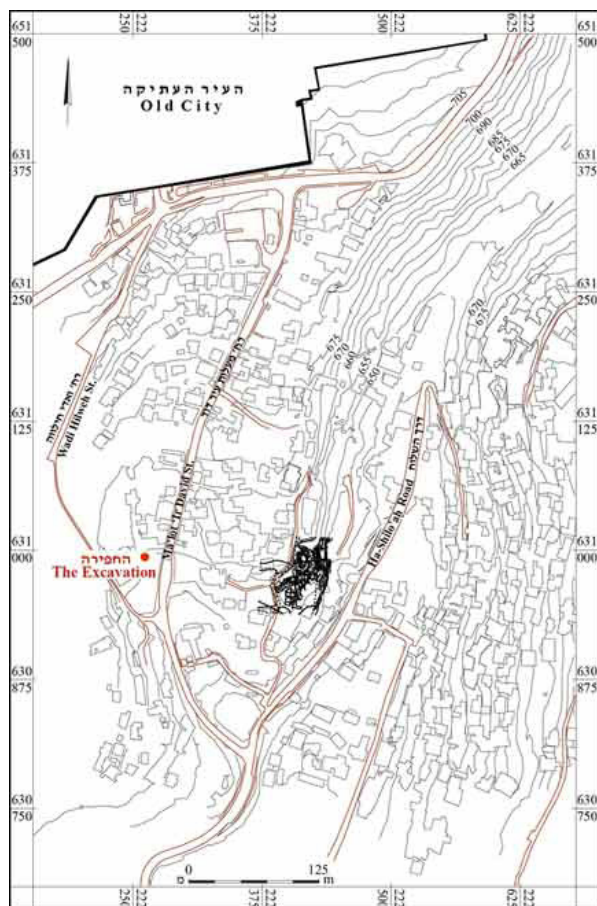
■ דרום ערוץ הטירופיון בשלהי ימי הבית השני

הרחוב המדורג שנחשף בחלקו הדרומי של ערוץ הטירופיון תוארך למחצית הראשונה של המאה ה-1 לסה"נ, זמן שלטונו של הנציב הרומי פונטיוס פילאטוס (זנטון, חג'בי, עוזיאל ואריאל 2019). הרחוב חיבר בין שערי העיר הדרומיים לבין הר הבית ומשני צדדיו עמדו מבנים, שחלקם שימשו חנויות. עד כה נחשפו כ-401 מ' מאורכו של הרחוב וחלקים רבים ממנו התגלו כאשר הם מכוסים בשכבת חורבן המתוארכת לשנת 70 לסה"נ. בחלקו הדרומי של הרחוב, מצפון-מערב לבריכת השילוח, נחשפה רחבה מרוצפת (זנטון, שור וחג'בי תשע"ז), אשר שימשה כצומת. רוחבה של הרחבה הוא כ-15 מ' ואורכה כ-43 מ'. מרחבה זו הסתעפו רחובות משניים: אחד לדרום-מזרח, לכיוון בריכת השילוח, והשני לצפון-מערב, אל המורדות המזרחיים של הר ציון. שכבת החורבן שכסתה את הרחוב, לא נמצאה בשטח הרחבה המרוצפת. ככל הנראה היא הוסרה בעת שהוקם במקום מבנה מן התקופה הרומית לאחר חורבנה של העיר בשנת 70 לסה"נ. מתחת לרחוב נחשפו שרידיה של תעלת ניקוז המוכרת מצפון לקשת רובינסון ועד לאזור בריכת השילוח (רייך ושוקרון תשע"ב, שוקרון ורייך תשס"ח). התעלה ניקזה את המרחב שמן הר הבית ועד לשער העיר הדרומי שדרכו יצאה מן העיר (בליס ודיקי 2010: 133-140).

במהלכה של החפירה נחשפה אחת מתעלות החפירה של בליס ודיקי, שעברה לאורך שפת הרחוב המזרחית (זנטון ועוזיאל תשע"ה: 26). בתעלה זו נחשף גרם מדרגות שצוין על ידם כנקודה M3 (בליס ודיקי 2010: 130, מפה 2). גרם מדרגות זה נחפר ונחשף בשלמותו והתברר כי מדובר בפודיום מדורג, אשר נבנה כחלק ממפעל בנייתו של הרחוב (זנטון ועוזיאל תשע"ה). הפודיום נבנה מאבני גזית גדולות ונבנה כיחידה עצמאית המשולבת ברחוב, באזור בולט, שממנו ניתן לצפות גם לצפון וגם לדרום. הוא בנוי בצורת פירמידה בעלת ארבע פאות, כאשר הפאה הרביעית, במזרח, נשענת על קיר התמך של הרחוב. כיוון שהפודיום נבנה על גבי רחוב משופע, חלקו העליון של הפודיום בנוי מלוח אבן גדול ותחתיו יורדות שתי מדרגות לצפון, שלוש בכיוון מערב וארבע בכיוון דרום. נראה שהפודיום נבנה, כאלמנט חדש בתכנון העירוני של ירושלים, לקראת סופה של התקופה הרומית הקדומה. הוא נבנה כאלמנט מונומנטלי שנועד להרשים ולפאר את שליטי העיר. ניתן להניח שעל הפודיום עמד נציג מטעם השלטון אשר נאם לעוברי הרחוב או שהתקיימה במקום פעילות ציבורית או מסחרית כלשהי.

■ תולדות המחקר בדרום ערוץ הטירופיון

הראשון לחשוף שרידים הקשורים לרחוב בתוואי דרום הטירופיון היה צ'רלס וורן שחשף מקטע מן הרחוב סמוך להר הבית (וורן 1884). פ"ג בליס וארציבלד דיקי חשפו מקטע מחלקו הדרומי של הרחוב (בליס ודיקי 2010). בשנת 1937 חשף ס"נ ג'ונס מקטע מן הרחוב סמוך לבריכת השילוח (רייך ושוקרון 2009, הערה 1). בשטח N של קתלין קניון נחשף מקטע מצידו המזרחי של הרחוב וכן שפתו המזרחית, נוסף על שרידי מבנים שנבנו ממזרח לרחוב המדורג (קניון 1974). מזר (תשכ"ט, תשל"א, תש"ס) ורייך וביליג (תשנ"ט, 2008) חשפו חלקים מן הרחוב בסמוך לפינה הדרום-מערבית של

איור 1. מיקום החפירה (זנטון ועוזיאל 2016: איור 1. ו' אסמן ו' שמידוב)

הר הבית. מערבית לרחבת בריכת השילוח שנחשפה על ידי שוקרון ורייך, נחשף מקטע של רחוב מדורג, הממוקם ממזרח לקטע הרחוב שחשפו בעבר בליס ודיקי (2010). ייתכן שרחבה זו התחברה עם רחוב מקביל במפלס גבוה יותר שעבר מצידה המערבי של בריכת השילוח ועלה לכיוון הר הבית (שוקרון ורייך תשע"א, רייך תשע"ב).

החפירה הנוכחית מתקיימת משנת 2013, לאורך תוואי עמק הטירופויון שבו נחשף הרחוב המדורג משלהי ימי הבית השני (זנטון ועוזיאל תשע"ה). מיקום החפירה הוא מבריכת השילוח בדרום, ועד לכ-250 מ' מדרום לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, בשטח המכונה שטח S'. במאמר זה יוצגו ממצאים חדשים, המעידים על תפקידו המסחרי של הרחוב המדורג, בתחומיה של העיר התחתונה.

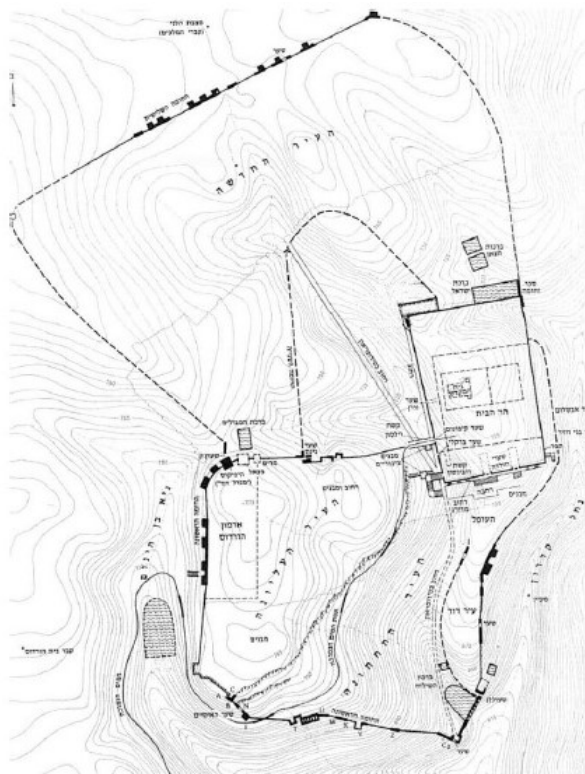
■ צמתי רחובות, שווקים ומסחר בעולם העתיק

צמתי רחובות בעולם העתיק מיוצגים בתכניתה האדריכלית של העיר. צמתים אלה נודעו בעולם היווני נודעו כ'אגורה' ובעולם הרומי נודעו כ'פורום' (מקדונאלד 1986: 51). האגורה והפורום שימשו מקום הפעילות המרכזי של העיר. דוגמא לכך ניתן לראות בפומפיי, שבה נחשף הפורום. בקרבתו של הפורום עמדו מקדשים שונים שהוקדשו לאפולו,

1 בשנים האחרונות נערכת חפירה ארכיאולוגית מטעם רשות העתיקות בסיוע רשות הטבע והגנים ובמימון עמותת אלע"ד בתחומי גן לאומי סובב חומות ירושלים, בחלקו הדרומי של תוואי ערוץ הטירופויון. החפירה נערכה בנייהולם של ג' עוזיאל, נ' זנטון, מ' חג'בי וא' לוי, ובסיועם של נ' רום, א' כלף, ת' שדיאל, ה' מכלין, ע' ריאר, ר' בן-שלוש, א' עמיחי, מ' שור, א' קסלר (ניהול שטח), ח' ריפס וא' אלחרר (רשמות החפירה), ו' אסמן (מדידות, תכניות וחתכים), א' ויגמן, א' רוז וא' בחרנו (דגמי תלת-מימד, תכניות וחתכים), ד' תנעמי (מג"מ), ד"צ אריאל (זיהוי נומיסמטי), ת' ליברמן (ייעוץ קרמי) וא' פרץ (צילום). סייעו וליוו את החפירה: י' ברוך, ע' ראם ו' זלינגר (מרחב ירושלים, רשות העתיקות). תודתי הרבה מסורה לר' רייך, ג' עוזיאל, נ' זנטון, ומ' חג'בי על הערות חשובות ומאירות במהלך החפירה ועל סיוע בכתבת המאמר.

לאספסיאנוס ועוד, מבני ציבור שונים כגון בית מועצת העיר ('קוריה') ומקום אסיפת האזרחים ('קומיטיום') וכמובן שווקים שונים כגון שוק לבגדים ובדים ושוק בשר ('מקלום'). למקומות אלה הייתה חשיבות ציבורית רשמית מפני שריכוזו סביבם את מבני המנהל העירוניים. רוחבם של צמתי הרחובות חרג מרוחב רוחב הרחובות (זנטון, שור וחג'בי תשע"ז). אחד ממוקדי הפעילות העיקריים שהתפתחו באזור צמתי הרחובות הוא, כאמור, השוק העירוני, ששימש מוקד הפעילות הכלכלית והמסחרית של העיר הרומית. מעבר להיותו מוקד מסחרי, שימש השוק מוקד כלכלי וחברתי ברחבי העולם הרומי. הוא היה מקום מפגש לאנשים שהגיעו אליו לצרכי עסקים וגם לצרכים חברתיים שונים, כדי לראות ולהיראות במקום. הדבר גרם לשוק לתפקד כמוסד חברתי, תפקיד שחורג ממהותו המקורית, המסחרית (רוזנפלד ומנירב תשס"ד: 162). השווקים נוהלו על ידי פקיד מטעם העיר - ה'אגורנומוס' (agoranomos). תפקידו של האגורנומוס כללו קביעת נהלי השוק, גביית דמי שכירות, קביעת שעות פעילות, אחריות על בדיקת איכות המוצרים ואחריות על המידות והמשקלות (רוזנפלד ומנירב תשס"ד: 166).

■ מסחר וצמתי רחובות לאורכו של עמק הטירופויון בשלהי ימי הבית השני

איור 2. ירושלים בימי הבית השני (נבע 1992: 634)

עמק הטירופויון היה אחד המוקדים העיקריים של הפעילות היישובית והמסחרית של ירושלים בימי הבית השני. הרחוב המדורג שהולך ונחשף בחפירות הארכיאולוגיות המתקיימות לאורכו של תוואי הטירופויון, שימש חלק מעורק החיים המרכזי של העיר. פינתו הדרום מערבית של הר הבית הייתה צומת של רחובות מרוצפים ואחד ממוקדיה של העיר. מצפון לאומנת קשת רובינסון קיים טור של מדרגות העולות מהרחוב הראשי, על גבי מבנה מקומר לעבר העיר העליונה; סעיף נוסף של הרחוב הראשי עולה מהפינה הדרומית מערבית של כותלי הר הבית לכיוון מזרח, ונמשך לאורך הכותל הדרומי אל שערי חולדה ומשם אל עבר הפינה הדרומית

מזרחית של הר הבית (מזר תשל"ח: 34-35). מתוך כך ניתן לראות שהרחוב חיבר בין שני שווקים - השוק העליון, בעיר העליונה והשוק התחתון בעיר התחתונה. לאורכו של הרחוב, ומשני צדדיו, נבנו מבנים ששימשו חנויות ופתחיהן פנו אל הרחוב. החנויות שירתו את העוברים והשבים ברחוב ובכלל זה את עולי הרגל הרבים שפקדו את האזור בדרכם אל המקדש.

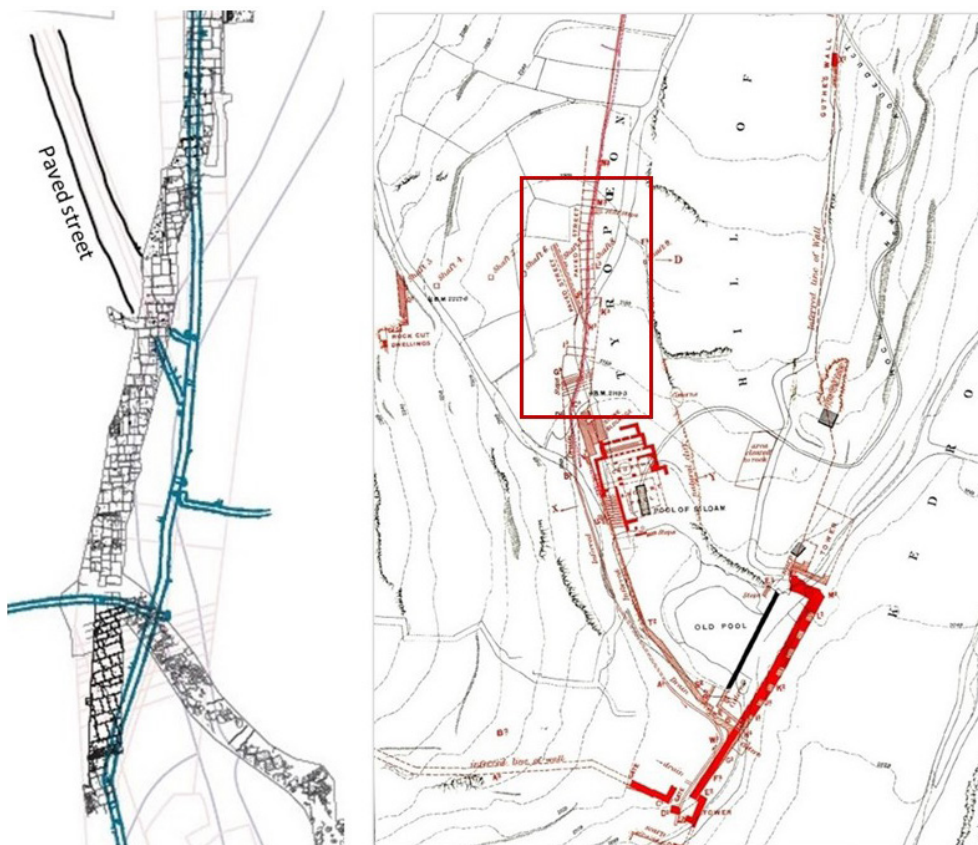
ישנן עדויות היסטוריות על שווקים שונים בירושלים בימי הבית השני. פלאביוס יוספוס מזכיר את הכיכר העליונה (מלחמת היהודים ב, 305, 315, 339) ואת השוק העליון (מלחמת היהודים ה, 137). מכאן ניתן להסיק שהיו גם כיכר תחתונה ושוק תחתון. חלוקת העיר לעיר עליונה ולעיר תחתונה אצל יוספוס, בהקבלה לחלוקה בין כיכר עליונה לתחתונה, יכולה לרמז על תכנון עירוני רומי. הקשר שבין העיר העליונה לעיר התחתונה, ובעיקר בין הכיכר העליונה לתחתונה, כציר מרכזי, משתמע גם מתיאורו של יוספוס על הטריבון נאפוליטאנוס, שנשלח על ידי קסטיוס גאלוס, נציב סוריה כדי לבדוק את המצב בירושלים. נאפוליטאנוס מגיע לכיכר החרבה - כלומר כיכר העיר העליונה, ומשם ממשיך אל בריכת השילוח (מלחמת היהודים ב, 305; 339 - 340; זנטון, שור וחג'בי תשע"ז).

בנוסף לחלוקת העיר לעליונה ולתחתונה ואיתורם של שווקי העיר העליונה והתחתונה בהתאמה, יוספוס כותב על קיומם של שווקים נוספים שאינם קשורים בכיכר העליונה או התחתונה. הכוונה היא לשווקים מתמחים, כגון שוק הקורות (מלחמת היהודים ב, 530).

■ כיכר העיר התחתונה

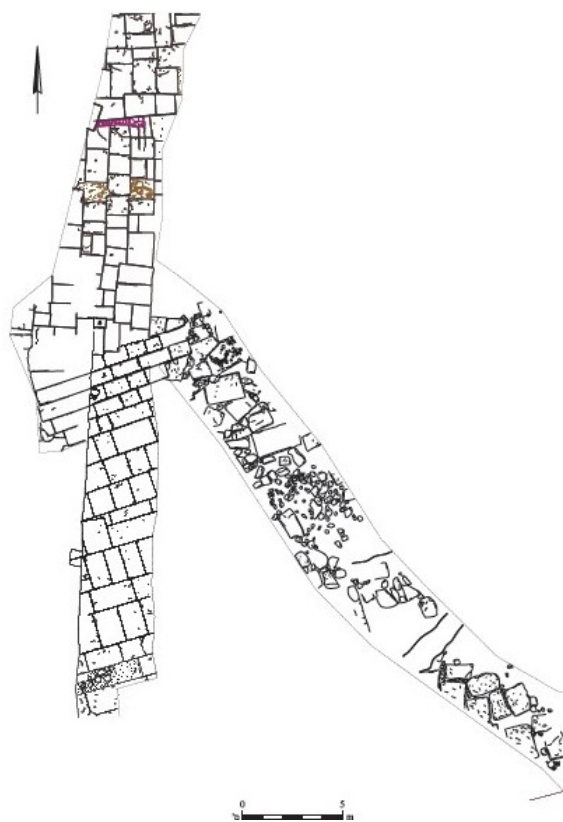
לאחרונה הוצע לזהות את כיכר העיר התחתונה בחלקו הדרומי של הרחוב המדורג (זנטון, שור וחג'בי תשע"ז). בחפירה הנוכחית, נחשף מקטע של כ-140 מ' מהרחוב, על בסיס תעלותיהם של בליס ודיקי. במהלך עונות החפירה האחרונות נמשכה חשיפת חלקו הדרומי של הרחוב, מדרום לנקודה J3 ועד לנקודה C3. במהלך החפירה התברר שמנקודה מסויימת הרחוב מתרחב מעבר לשפת הרחוב, ביותר משני מטרים, כך שאבני השפה שליוו אותו עד עתה מצד מערב, (ונעלמות עתה) הופכות לקו המפריד בינו לבין ההתרחבות שממערב לו. בנוסף לכך, מנקודה זו ודרומה נעלמות המדרגות שאפיינו את הרחוב עד עתה, עד להופעת המדרגה הבאה כעבור כ-30 מ' (זנטון, שור וחג'בי תשע"ז: 23). ממדרגה זו ממשיך התוואי להשתפל דרומה, לאורך כ-13 מטרים נוספים, עד לגרם המדרגות הבא, בסמוך לנקודה G3 של בליס ודיקי. כך נחשף אזור רחב, שפורש ככיכר עירונית, המשתפל במתינות כלפי דרום, לאורך של כ-43 מטרים וברוחב של כ-15 מטרים.

בחלקו המערבי של הרחוב נחשפו שני גרמי מדרגות שהובילו, ככל הנראה למקומות שונים. גרם מדרגות קטן, בנוי אבני גזית, ניגש לאבן השפה המערבית, ייתכן והוביל אל פתח כלשהו הנמצא מחוץ לגבולות החפירה. מעט מדרום לו, במקום שבו נעלמה שפת הרחוב המערבית, נחשף סף כניסה שהוביל אל גרם מדרגות שירד לכיוון מערב אל נקודה נמוכה ממפלס הרחוב. ריצוף הרחוב בנקודה זו ממשיך מטה, גם לדרום וגם למערב. את הדבר ניתן לפרש בשתי דרכים: קיימת כאן הרחבה נוספת כלפי מערב או שזו היא הסתעפות של רחוב משני נוסף כלפי מערב (זנטון, שור וחג'בי תשע"ז: 25). בליס ודיקי נצמדו לשפתו של הרחוב המדורג במהלך חפירתם כדי שיוכלו לאמוד את רוחבו. מעט

איור 3. מיקומה של הכיכר בליס ודיקי 2010: תכנית 11, א' בחרנו

מדרום לנקודה L3 (בליס ודיקי 2010: 130, נקודה L3), פגעו בליס ודיקי בשפתו המזרחית של הרחוב. מנקודה זו, נחפרה תעלה מערבה לצורך חשיפת שפתו המערבית. חפירה זו העלתה שרוחבו של הרחוב הגיע לשבעה וחצי מ'. בשלב זה, המשיכו בליס ודיקי דרומה לאורך שפתו המערבית של הרחוב, עד שפגעו ברחוב נוסף, ברוחב של כשלושה מ', שהסתעף לצפון-מערב, אל עבר הר ציון. לפי תיאורם של בליס ודיקי, עולה שגם בחלקו המזרחי של הרחוב קיימת התפצלות לרחוב נוסף המטפס מהרחבה לכיוון צפון-מזרח, במעלה המדרון של גבעת עיר דוד. בליס ודיקי מדווחים שבאזור נקודה K3, הנמצאת ממזרח לקו שפת הרחוב המזרחית שמדרום לנקודה L3, קיים קטע נוסף של הרחוב ואבן שפה נוספת אותרה בכיוון צפון-מזרח (בליס ודיקי 2010: 130 - 131, 135). ציר זה פונה לצפון-מזרח, בניגוד לציר העולה, בחלקו המערבי של הרחוב. לכיוון הר ציון (זנטון, שור וח'ג'בי תשע"ז: 27). צומת הרחובות בחלקה הצפוני של הרחבה נבנה בצורת מזלג המסתעף לכיוון צפון. הרחוב האמצעי בהסתעפות שלושת הרחובות הוא הרחוב המרכזי, הבנוי בציר צפון-דרום לאורך תוואי הטירופיון. על סמך תיאורם של בליס ודיקי, רוחבו של הרחוב המרכזי בין K3 לבין ההסתעפות לצפון-מערב, ליד J3, מגיע ל-15 מ' (בליס ודיקי 2010: 129, 131). ממדידה זו, יחד עם הנתונים שרוחבו של הרחוב

איור 4. התפצלות הרחובות בחלקה הדרומי של הרחבה (שרטוט: א' בחרנו)

המרכזי הוא 7.5 מטרים ורוחבו של הרחוב המסתעף מערבה הוא 3 מטרים, עולה המסקנה שרוחבו של הרחוב המסתעף למזרח צריך להגיע ל-3.5 מטרים (זנטון, שור וחג'בי תשע"ז: 28).

בנקודה C3 חשפו בליס ודיקי את נקודת הסתעפות הרחוב, שממנה ירדו מהרחוב המרכזי אל רחבת בריכת השילוח (בליס ודיקי 2010: 131 - 134). מכאן יוצא שחלקה הדרומי של הרחבה התפצל לשני סעיפים: סעיף אחד ממשיך את הרחוב המרכזי אל שערי העיר שנחשפו בדרומה של העיר (בליס ודיקי 2010: 87 - 91, איורים: X, XI). הסעיף השני מתפצל מנקודה C3 ויורד אל בריכת השילוח תוך שהוא מתרחב בין המצוק המערבי שנחצב כקיר סלע אנכי מעל הרחוב המערבי (בליס ודיקי 2010: 140) והמצוק המזרחי שבחלקו גם כן נחצב ולתוכו

נבנו מבנים שסביר להניח ששימשו חנויות. פתחי מבנים אלה פנו אל הרחוב המזרחי שנחשף על ידי רייך ושוקרון (שוקרון ורייך תשס"ז). ניתן להוסיף לכך גם שרידי רחוב מדורג משני צדדיה של כנסיית השילוח (רייך תשע"ב: 121 - 132), שנבנתה בתקופה הביזנטית במרכזו של גרם מדרגות רחב אחד שירד אל בריכת השילוח. גרם מדרגות זה הלך והתרחב כלפי דרום מנקודה C3 של בליס ודיקי.

בחלקו המערבי של הרחוב ומדרום להתפצלות לכיוון הר ציון, נחשף קו אבני השפה המערבית בנקודות שלא נחפרו על ידי בליס ודיקי. בכמה נקודות נחשפו אבני השפה בגובה של כ-20 ס"מ ממפלס הרחוב. קו אבני השפה מכווון לצפון-מערב, פונה כלפי מערב בחדות (פנייה של כ-90 מעלות) ומקיף גרם מדרגות היורד מערבה ממפלס הרחוב. ריצוף הרחוב בנקודות אלה, ובהתאמה לתפנית קו אבני השפה מערבה, ממשיך לכיוון דרום וגם למערב. לפיכך ניתן להניח שקיים כאן רחוב נוסף הפונה מערבה.

לפי בליס ודיקי, תחת הרחוב המשני העולה מהרחוב המרכזי לעבר הר ציון קיימת תעלת ניקוז משנית, המתחברת אל התעלה המרכזית (בליס ודיקי 2010: 131). כאשר נבדק האזור

בחפירה הנוכחית, התברר שמדרום למקום שבו קיימת התפנית מערבה שנזכרה לעיל מופיעה גם בתעלת הניקוז המרכזית התפצלות של תעלה מערבה (זנטון, שור וחג'בי תשע"ז: 29). תעלה זו נחפרה באופן חלקי בעבר, לאורך של כ-24 מטרים לכיוון מערב (שוקרון ורייך תשע"א). כ-6 מטרים מערבה מנקודת התפצלות התעלה המערבית לתעלה המרכזית קיים תא ביקורת ומעליו לוח קירוי באתרו. קיומם של תא ביקורת ולוח כיסוי החותם אותו מוכיחים שמעליו קיים רחוב (נחשון, שור וחג'בי תשע"ז: 29). הסתעפות הרחוב מערבה מחזקת את הנחת קיומה של רחבה עירונית באזור זה של הרחוב המדורג משלהי ימי הבית השני.

■ עדויות למסחר

איור 5. משקולות האבן (צילום: א' לוי)

ברחבה עצמה ובשטחים הסמוכים לה, נמצאו 171 משקולות אבן, המתוארכות לשלהי ימי הבית השני. כמות זו של משקולות אבן גדולה בהרבה ממספר המשקולות שהיו בריכוזי משקולות שנמצאו בחפירות קודמות (רייך, בהכנה). משקולות האבן הן אחד החפצים שמאפיינים את ירושלים בשלהי ימי הבית השני. הן עשויות אבן גיר, מטיפוס מיזי חילו ומלכה. צורתן של המשקולות אשר נחשפו בחפירה היא גלילית, וקוטרן גדול מגובהן. חלקן העליון וחלקן התחתון של המשקולות שטוחים לרוב ולעיתים, קמורים מעט. על חלק מהמשקולות ניתן לראות את סימני הסיתות, גם אם לוטשו לאחר שהסתיים יצורן. על חלק מהמשקולות ניתן לזהות שרידי הכיול: חורים שנקדחו במשקולות. בחלקם ניתן לזהות שרידי עופרת. לרוב, הכיול בוצע על ידי הכנסה של גושי עופרת קטנים, אל חורים שנקדחו בקצוות השטוחים של המשקולות. כיול זה נעשה על מנת להשלים את מסת המשקולות אל התקן שהיה נהוג בתקופה זו. ייתכן שפעולת

הכיול נעשתה בראשית השימוש במשקולות ולא כפעולת תיקון, כחלק משמירה על מנהל תקין. מתוך הכמות הכוללת של משקולות האבן שנחשפו במהלך החפירה, כמחציתן נמצאו שבורות (רייך, בהכנה). ניתן להניח שריכוז רב של משקולות, גם במצב השתמרות טוב וריכוז רב של משקולות שבורות, מראה על אזור ששימש למסחר וייתכן גם שהיה בקרבה למקום מושבו של האגורנומוס

איור 6. שולחן המדידה (צילום: ק' הראתי, ארכיון עיר דוד)

(agoranomos) - האחראי על המידות והתקנים שהיה אחראי על כיוון של משקולות חדשות ועל פסילתן של משקולות שנבדקו והוצאו משימוש מכיוון שלא עמדו בתקן הנדרש.

במהלך חפירת שכבות המפולת של חורבן שנת 70 לסה"נ, נחשף שבר של כלי עשוי אבן גיר, ששימש ככל הנראה, למדידת נפחים. השבר שנחשף הוא אחד מקצותיו של הכלי, צורתו מלבנית ומידותיו הן 23 X 26 ס"מ. במרכזו של החפץ קיים חלל חצוב דמוי משפך, שקוטרו בחלק העליון כ-9 ס"מ והוא הולך ומצטמצם בחלקו התחתון, בו קיים חור ניקוז קטן. את החור ניתן היה לסגור באחת מכמה דרכים: הכנסת פקק; הצבתו על משטח ישר או אפילו סגירתו עם כף היד. לאחר סגירת החור, ניתן היה לשפוך אל תוך החלל נוזל בכדי למדוד את נפחו (רייך, עמית ובר נתן 2014: 59). בקצהו השבור של הכלי שנחשף, ניתן לראות את תחילתו של חלל נוסף. בשלב זה טרם ניתן לקבוע האם החלל הנוסף הוא בקוטר זהה לחלל השלם או לא. ממצא זה נחשב נדיר. בשלב זה של המחקר נתגלו שולחנות מדידה דומים באזור ירושלים רק בחפירות הרובע היהודי (אביגד 1983: 139-120; גבע 2010: 178, איור 2:15.4) ובשועפט, בחפירותיה של רחל בר-נתן (בר-נתן וסקלר תשס"ח; רייך, עמית ובר-נתן 2014).

■ סיכום

במאמר זה הוצגו תוצאותיהן של עונות החפירה האחרונות, בחלקיו הדרומיים של הרחוב המדורג. ההשוואה לחפירות העבר, ובמיוחד לחפירות בליס ודיקי, בשילוב עם הממצא הנחשף בחפירה הנוכחית - כיכר העיר התחתונה, העדויות להיותה צומת דרכים ומרכז מסחרי והמיקום ביחס לחלקי העיר השונים ולמבני העיר המרכזיים, מאפשרים להציג נדבך נוסף בחייה של ירושלים בשלהי ימי הבית השני.

מכלול הנתונים הקשורים למערך צומת הרחובות והרחבה המרוצפת שבמרכז של הצומת, ריכוז החנויות באזור הרחבה ולאורכו של הרחוב, יחד עם מציאת ריכוז כה רב של משקולות, מציאתו של שולחן המדידה באזור רחבת העיר התחתונה, ומציאתם של מטבעות רבים, מעידים על כך שבאזור זה התקיימה פעילות מסחרית ענפה ואף שבאזור הרחבה ייתכן והיה מקום מושבו של האגורנומוס. ניתן להציע שבנקודה זו של העיר התחתונה נמצאה כיכר העיר התחתונה ובה התקיים השוק התחתון של ירושלים. רחבת זו שימשה את תושבי הקבע של העיר ואת עולי הרגל הרבים שפקדו את העיר לצרכי מסחר, כמו גם לצרכים חברתיים. נוסף לכך, רחבה זו שימשה צומת דרכים מרכזית, שממנה התפצלו סעיפים לדרום ולצפון, שהובילו לנקודות המרכזיות בעיר - שערי העיר ובריכת השילוח בדרומה של ירושלים והמקדש והעיר העליונה בצפון ובצפון-מערב.

The Burnt House of Area B and Other Studies: Final Report, Jerusalem.

■ ביבליוגרפיה

אביגד 1983

Avigad N., *Discovering Jerusalem*, Nashville.

בלים ודיקי 2010

פ"ג בליס וא"ק דיקי, חפירות בירושלים: תגליות מעיר דוד והר ציון 1897-1897, (תרגום: ר' רייך), ירושלים.

בן-עמי וצ'חנובץ 2017

Ben-Ami D., and Tchekhanovets Y., The Southward Expansion of Aelia Capitolina in the Late Roman Period, in: G. Avni and G. D. Stiebel (eds.), *Roman Jerusalem: A New Old City (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 105)*, Portsmouth, R.I.: 65-71

בר-נתן וסקלר תשס"ח

ר' בר-נתן וד' סקלר, "יישוב יהודי באורנה בין שתי המרידות", בתוך: י' פטריך וד' עמית (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה א': 57-64.

גבע 1992

ה' גבע, "ירושלים בימי הבית השני", בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל: 637-633.

גבע 2010

Geva H., (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nachman Avigad, 1969-1982*, vol. 4:

וורן 1884

Warren Ch., *Plans, Elevations, Sections etc. Showing the Results of the Excavations at Jerusalem, 1867-1870*, London.

וקסלר-בדולח תשע"ד

ש' וקסלר-בדולח, "ביצורי ירושלים מדרום לבריכת השילוח - תגליות חדשות", בתוך: ג' ד' שטיבל ואחרים (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ז': 171-195.

וקסלר-בדולח וזנטון 2014

ש' וקסלר-בדולח ונ' זנטון, "ירושלים, סילוואן", חדשות ארכיאולוגיות 126, במרשתת: https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=10572&mag_id=121

זנטון וזילברשטיין תשע"ו

נ' זנטון וא' זילברשטיין, "מבט מחודש על העיר התחתונה של ירושלים בימי הבית השני", בתוך: א' מירון (עורך) מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 17: 31-47.

זנטון ועוזיאל תשע"ה

נ' זנטון וי' עוזיאל, "לשאלת מהותו של מונומנט מדורג מימי הבית השני בעיר דוד", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 10: 19-39.

זנטון ועוזיאל 2016

נ' זנטון וי' עוזיאל, "ירושלים, עיר דוד", חדשות ארכיאולוגיות 128, במרשתת: <http://>

מזר תשכ"ט

ב' מזר, "חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה סקירה ראשונה על חפירות תשכ"ח", ארץ-ישראל ט': 161-176

מזר תשל"א

ב' מזר, "החפירות הארכיאולוגיות ליד הר-הבית, סקירה שנייה עונות תשכ"ט-תשל"ל", ארץ-ישראל י': 1-34

מזר תשל"ח

ב' מזר, "ירושלים בתקופת בית הורדוס לאור החפירות מדרום ומדרום-מערב להר-הבית", קתדרה 8: 29-41

מזר תש"ס

א' מזר, "מחנה הלגיון העשירי למרגלות הפינה הדרומית-מערבית של מתחם הר הבית בירושלים", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, קובץ מחקרים ה': 52-67

מקדונאלד 1986

Macdonald W. L., *The Architecture of the Roman Empire*, II, New Haven and London.

עמית, זליגמן וזילברבוד 2008

Amit D., Seligman J. and Zilberbod I., "Stone Vessel Production Caves on the Eastern Slope of Mount Scopus, Jerusalem", In: Y. M. Rowan and J. R. Ebeling (eds.): *New Approaches to Old Stones: Recent Studies of Ground Stone Artifacts*, London.

hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?print=all&cid=25046&mag_id=124

זנטון, חג'בי, הבר, עוזיאל ואריאל תשע"ז

נ' זנטון, מ' חג'בי, מ' הבר, י' עוזיאל וד' צ' אריאל, "בניה מונומנטלית בירושלים של ימי הנציב פונטיוס פילאטוס: מבט נומיסמטי מהרחוב המדורג שבערוץ הטירופיון", בתוך: ג' ד' שטיבל ואחרים, (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים י': 99-114

זנטון, חג'בי, עוזיאל ואריאל 2019

Szanton N., Hagbi M., Uziel J. and Ariel D. T., Pontius Pilate in Jerusalem: The Monumental Street from the Siloam Pool to the Temple Mount, *Tel Aviv* 46: 147-166

זנטון, ליברמן וחג'בי תשע"ט

נ' זנטון, ת' ליברמן ומ' חג'בי, "בין מים לעיר: מבנה מידות המאוחר לשנת 70 לסה"נ וחשיבות ערוץ הטירופיון בהתפתחות הקולוניה איליה קפיטולינה", בתוך: י' עוזיאל ואחרים (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים י"ב: 253-270

זנטון, שור וחג'בי תשע"ז

נ' זנטון, מ' שור ומ' חג'בי, "חזרנו אל בורות המים לשוק ולכיכר", העיר התחתונה של ירושלים בימי הבית השני, בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 12: 20-35.

קניון 1974

Kenyon K. M., *Digging up Jerusalem*, London.

רוזנגרטן 1912

Rosengraten K. M., *A Handbook of Architectural Styles*, London

רוזנפלד ומנירב תשס"ד

ב' צ' רוזנפלד וי' מנירב, "שווקים קבועים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד ביחס למקבליהם באימפריה הרומית", סידרא יט: 175-161.

רוט, זנטון ולנגוט תשע"ז

ה' רוט, נ' זנטון וד' לנגוט, "עדות לפאר ויוקרה ברחוב המדורג בירושלים: מאסף שרידי העץ", בתוך: ג' ד' שטיבל ואחרים (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים י: 148-128.8

רייך, בהכנה

Reich R., *The Stone Scale-Weights from the Stepped Street in the Tyropoeon Valley*, Jerusalem

רייך 2009

Reich R., The Distribution of Stone Scale Weights from the Early Roman Period and its Possible Meaning, *IEJ* 59 Vol.2: 175-184.

רייך תשע"ב

ר' רייך, לחפור את עיר דוד, ירושלים.

רייך 2016

Reich R., The Jerusalem Market in the Late Second Temple Period, In: I. Finkelstein, C. Robin and T. Romer (eds.), *Alphabets, Texts and Artifacts in the Ancient Near east; Studies presented to Benjamin Sass*, Paris: 303-309

רייך וביליג תשנ"ט

ר' רייך וי' ביליג, חפירות ליד הר הבית ו'קשת רובינסון' בשנים 1994-1996, קדמוניות 117: 40-33.

רייך וביליג 2008

Reich R. and Billig Y., Jerusalem, "The Robinson's Arch Area", In: E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 5: 1809-1811.

רייך, עמית ובר-נתן 2014

Reich, Amit D. and Bar-Nathan R., Volume-Measuring Devices from the Late Second Temple Period, *Israel Numismatic Journal* (D. Barag Memorial Volume), 18: 59-68.

רייך ושוקרון תש"ע

ר' רייך וא' שוקרון, "קטע מן הרחוב המרוצף בעמק הטירופיון שבירושלים שנחשף בשנת 1937", בתוך: ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג: 45-37.

רייך ושוקרון תשע"א

ר' רייך וא' שוקרון, "חידושים בחפירות עיר דוד 2008-2010", קדמוניות 140: 79-70

רייך ושוקרון תשע"ב

ר' רייך וא' שוקרון, "חפירות בירושלים מתחת לרחוב המרוצף ובתעלת הניקוז הגדולה ליד קשת רובינסון", קדמוניות 142: 66-73.

רייך ושוקרון 2009

ר' רייך וא' שוקרון, "קטע מן הרחוב המרוצף בעמק הטירופיון שבירושלים שנחשף בשנת 1937", ד' עמית, ג"ד שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, 3: 45-37.

שוקרון ורייך תשס"ח

א' שוקרון ור' רייך, "דוח ראשוני על תעלת הניקוז המרכזית מימי הבית השני בעמק הטירופיון בירושלים", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 3: 155-137.

שוקרון ורייך תשע"א

א' שוקרון ור' רייך, "תעלת הניקוז המרכזית מימי הבית השני בירושלים", בתוך: א' מירון (עורך) מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 6: 185-156.